

पारिजातका कवितामा पितृसत्ता

माया घिमिरे, उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, राममणि बहुमुखी क्याम्पस, तिलोत्तमा रूपन्देही

Email: ghimiremaya26@gmail.com

सार

प्रस्तुत कविता पारिजातका कवितामा पितृसत्ताको विश्लेषणका केन्द्रित छ भने यसको शोध र शोध समस्या पनि यसैलाई बनाइएको छ । पुस्तकालयबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको यस लेखका प्रार्थमिक सामग्री पारिजातका कविता मध्येबाट पितृसत्ताप्रधान अभिव्यक्ति भएका रचनालाई सोदेश्य चयन गरिएको छ भने सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा निर्माण गर्नका लागि द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति र विषयवस्तु विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको यस लेखमा पाठमा प्रयोग भएका पितृसत्ताप्रधान कथनका आधारमा कृतिनिष्ठ व्याख्या गरिएको छ । पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा सांस्कृतिक र विचारधारात्मक रूपमा पुरुषमा निहित सत्ताका कारण नारीहरूको अवस्था किनारीकृत र पुरुषमा अन्तर्निर्भर पहिचानमै सीमित रहेको छ । नेपाली समाजमा पितृसत्ताको वर्चस्व सांस्कृतिक रूपमा दमनकारी मात्र नभई नारी मनोविज्ञान र शरीरमा समेत पुरुषकै अधिकार हुन्छ भन्ने मान्यताका कारण उत्पीडनमा परेका नारीको अवस्थालाई पारिजातका कविताले अन्तर्वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस लेखमा पारिजातका कवितामा पितृसत्ताको स्वरूप कुन रूपमा अभिव्यक्त भएको छ भन्ने विषयलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षसम्म पुगिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : सत्तासम्बन्ध, उत्पीडन, विभेद, अपरिचयीकरण

Article's information: Manuscript received: 2024/12/27, Date of review: 2024/02/20, Date of manuscript acceptance: 2025/04/26 Publisher: Sahayaatra, Nepal, Bhojpur, DOI: <https://doi.org/10.3126/sahayaatra.v8i1.80932>
Homepage: <https://www.nepjol.info/index.php/sahayaatra>. Copyright (c) 2025 Sahayaatra Journal.
This work is licensed under the Creative Commons CC BY-NC License. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

विषयपरिचय

सांस्कृतिक निर्मितिका रूपमा पुरुषलाई शक्तिशाली समूहको भूमिकामा स्थापित गरी नारीमाथि दमन, शोषण र विभेदकारी संस्कृतिमाथि प्रतिरोधपूर्ण अभिव्यक्ति पाइने पारिजातका कवितामा पितृसत्ताको प्रभावकारी प्रस्तुति रहेको छ । आफ्नो साहित्यिक यात्रा २०१३ सालमा कविता प्रकाशन गरी आरम्भ गर्ने विष्णुकुमारी वाइवा नै नेपाली साहित्यमा पारिजातका नामले प्रसिद्धि प्राप्त नारी हस्ताक्षर हुन् । उनी २०१३ सालमा धरती पत्रिकामा “आकाङ्क्षा” शीर्षकको कविता प्रकाशन गरी नेपाली साहित्यमा सार्वजनिक भएकी हुन् । उनका आकाङ्क्षा (२०१४), पारिजातका कविताहरू (२०४४) र बैसालु वर्तमान (२०५०) गरी तीनवटा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । पारिजातको काव्ययात्रा रुमानी स्वच्छन्दतावादबाट विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी चिन्तन हुँदै समाजवादी दर्शनतर्फ मुखरित भएको हो । उनको पहिलो कविता सङ्ग्रह आकाङ्क्षा मा १५वटा कविता सङ्ग्रहीत भएर रहेका छन् । उनको कविता लेखनको प्रथम चरणको यस कृतिका कवितामा उनले भावुकता, प्रकृतिप्रेम, काल्पनिकता, जीवनका पीडा, यौवनकालीन उतारचढाव, नैराश्यताजस्ता युवा वयका रुमानी भावलाई अभिव्यञ्जित गरेकी छन् (गिरी, २०७५, पृ.१३) । कविता लेखनका क्रममा पनि पारिजातको पछिल्लो चरणको मूल प्रवृत्ति भने समाजवादी यथार्थवाद नै हो । मार्क्सवादबाट प्रभावित पारिजातका पछिल्लो चरणका कवितामा पितृसत्तात्मक समाजमा नारी जातिप्रति हुने अन्याय, हिंसा, अत्याचार, शोषण, दमनका साथै पूँजीवादी समाजका आर्थिक असमानता शोषण र गरिबीका कारण थिचिएका, मिचिएका, हेपिएका निम्न वर्गका शोषण विरुद्धका विद्रोही स्वर अभिव्यञ्जित भएका छन् । प्रस्तुत लेखको शोधक्षेत्र पारिजातका कवितामा पितृसत्ताको विश्लेषण हो । यस लेखको पूर्णताका लागि पारिजातका तीनवटै कवितासङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत कविता मध्येबाट सोदेश्य मानुषी, एउटी स्वास्नी मान्छेको अन्तरवार्ता, नसोध मलाई, बलात्कृतको बयान, जुठी दमिनीको अभिव्यक्ति, गढतीको ढुंगामा आमाको सम्झना, आमा, आधार

र गीत कवितालाई चयन गरिएको छ । यसप्रकार चयन गरिएका कविताको आधार यिनमा अभिव्यक्त पितृसत्ताको प्रधानता हो ।

पितृसत्ता सांस्कृतिक निर्मिति हो । पितृसत्तामा पुरुषकेन्द्री विचारधारा र सांस्कृतिक भाष्य निर्माण गरी नारीमाथि नियन्त्रण तथा दमन गरिएको हुन्छ । समाजमा लैङ्गिक रूपमा क्रियाशील नारी, यौनिक अल्पसङ्ख्यकका साथै तेस्रो लिङ्गी निर्मितिमाथि उत्पीडन गर्ने विचारधाराका रूपमा पितृसत्ताको स्थान अगाडि आउँछ । जैविक निर्मितिलाई संस्कृतीकरण गरी नारीलाई नियन्त्रण गर्ने पितृसत्ताले पुरुषइतरको लैङ्गिक निर्मितिलाई विचारधारात्मक दमन गर्ने सत्ता मात्र नभई यो किनारीकृत लैङ्गिक निर्मितिका मनोविज्ञान र शरीरमाथि समेत आफ्नो अधिकार स्थापित गर्ने सांस्कृतिक विषय हो । पितृसत्ता सांस्कृतिक निर्मितिमा एउटा विभेदकारी र सबै सामाजिक अङ्गमा फैलिएको विषय हो । नेपाली समाजका विद्यमान पितृसत्तात्मक संस्कृतिका कारण विभेदमा परेका र पारिएका नारीको आवाज पारिजातका कवितामा प्रस्तुत गरिएका छन् । पारिजातका कवितामा अभिव्यक्त पितृसत्ताको विश्लेषण र संश्लेषण गरिने यस लेखमा उनका काव्यिक रचनामा पितृसत्ताको स्वरूप केकस्तो छ ? कसरी प्रयोग गरिएको छ तथा किन प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने शोधप्रश्नको निराकरण गरिने उद्देश्यमा केन्द्रित यस लेखले पारिजातका कविताका साथै नेपाली कवितामा अभिव्यक्त नारीवादी विषयको अध्ययन गर्नका लागि मार्गदर्शन गर्ने भएकाले यस लेखको औचित्य र महत्त्वको पनि पुष्टि हुन्छ ।

अध्ययन विधि

पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको यस लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको क्षेत्र पारिजातका तीनवटा कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविता हुन् । प्रस्तुत लेखमा आधारभूत सामग्रीको रूपमा पारिजातका आकाङ्क्षा, पारिजातका कविताहरू, बैशालु वर्तमान कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथामध्ये अध्ययनको उद्देश्यानुसार नमुना छनौट गरिएका कविताहरू छन् भने सहायक सामग्रीका रूपमा नारीवादसम्बद्ध मान्यता, पूर्वकार्यका समीक्षा र सामग्री विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक सामग्रीहरू तथा पुस्तक, विश्वकोश, समालोचनात्मक लेखहरूलाई आधार मानिने छ र तिनलाई अर्थापनको ढाँचा निर्माणमा उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको दार्शनिक आधारका रूपमा नारीवाद रहनेछ । यसमा पारिजातका कवितामा नारीवाद छ भन्ने विषय प्रमेय (तत्त्वमीमांसा) का रूपमा रहनेछ । यसलाई नारीवादसम्बद्ध मानकका रूपमा चयन गरिएको पितृसत्तालाई कवितासँग संयोजन गरी पाठको विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा तथार गरिएको यस लेखमा पाठमा प्रयोग गरिएको उद्धरणका आधारमा कृतिको विश्लेषण र संश्लेषण गरिएकाले विषयवस्तु विश्लेषणकेन्द्री लेख हो ।

सैद्धान्तिक आधार

पितृसत्ता सामाजिक, सांस्कृतिक तथा उत्पादन पद्धतिमा पुरुषकेन्द्रको स्थापना गरी निर्माण गरिएको भाष्य हो । पितृसत्तामा नारीका कार्य तथा सामाजिक भूमिका पुरुषमै अन्तर्निर्भर रहने भाष्यको निर्माण गरी पुरुषइतरको लैङ्गिक निर्मितिलाई अपरिचयीकरण र पहिचानविहीन तुल्याउने संस्कृतिको निर्माण भएको छ । सामाजिक निर्मितिमा हरेक दृष्टिकोणले नारी र पुरुषको समान सङ्ख्यात्मक उपस्थिति रहे पनि नारीलाई कमजोर तथा नारीका कार्यलाई उत्पादन पद्धतिसँग समन्वय नगर्ने विभेदकारी भाष्यको निर्माणले पितृसत्तालाई शक्तिशाली तुल्याएको छ । यो पुरुषलाई केन्द्रमा राखेर गरिने विमर्श हो । जैविक निर्मितिलाई संस्कृतीकरण गरी नारीलाई समान अवसरबाट बञ्चित गरी अपरिचयीकरणको अवस्थामा पुर्‍याउने विभेदकारी ज्ञान र संस्कृति नै पितृसत्ताको अन्तर्वस्तु हो । पुरुष अधिपतिका रूपमा र महिला उत्पीडितका रूपमा परिचित गर्ने पुरुषकेन्द्री संस्था नै पितृसत्ता हो (अर्थात्, २०७६, अम्बिका, पृ.२७७) । पितृसत्तामा कार्यभूमिकाका साथै सामाजिक व्यक्तित्वका दृष्टिले कमजोर पुरुषलाई पनि शक्तिशाली समूहका रूपमा महिमामण्डित गरी त्यसको नियन्त्रणमा नारीभूमिकाको निर्धारण हुने संस्कृति स्थापित रहेको छ । पितृसत्तामा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू पिता वा कुनै पुरुषको अधीनमा रहने व्यवस्था रहेको हुन्छ । पितृसत्ता समाज व्यवस्थाको एउटा त्यस्तो ढाँचा हो जसमा सम्पूर्ण सदस्यहरू पिता वा कुनै पुरुष मुखियाको अधीनमा रहन्छन् (पाण्डे,

२०६९, पृ. ९) । पितृसत्तात्मक समाजमा परिवार, धर्म, कानून, शिक्षा, राजनीति, सञ्चार जस्ता संस्थाहरूले पुरुष वर्चस्वलाई केन्द्रमा राखेका हुन्छन् त्यसैले पितृसत्ता पुरुषकै हितमा पुरुषद्वारा रचित सामाजिक संरचनाको रूप हो ।

पितृसत्तामा शारीरिक, व्यक्तिगत, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा भूमिकाविहीन पुरुष नै सत्ताको केन्द्रमा रहने गर्दछ । पितृसत्ताको आरम्भ परिवारबाट हुन्छ भने यस माथिका सबै सामाजिक संरचनामा यसको व्यापक विस्तार भएको छ । पितृसत्तामा संस्कृतिको अभिपतिका रूपमा पुरुषभूमिका बन्दनीय र नारीभूमिका दमनीय एवम् निन्दनीय रहने गर्दछ । विचारधारात्मक रूपमा पितृसत्ताको खास अभिप्राय पिताको मात्र नभएर पुरुषको शासन भन्ने हुन्छ (लर्नर, सन् १९८६, पृ. २३९) । पितृसत्तामा पारिवारिक संरचनादेखि सबै प्रकारका सामाजिक संरचनामा पुरुषको अधीनतालाई शक्तिशाली भूमिकामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा पुरुष शक्तिशाली, स्वतन्त्र र निर्णायक तहमा रहेको हुन्छ भने महिलालाई विभेद, शोषण, दमन, हिंसा जस्ता उपकरणको प्रयोग गरी शक्तिहीन बनाई किनारीकृत गरिएको हुन्छ । यस पद्धतिमा महिला पुरुषबाट मात्र होइन महिलाबाट पनि उत्पीडित, उपेक्षित र तिरस्कृत बनेका हुन्छन् । सिल्विया वैल्वीका अनुसार पितृसत्ता पुरुषले महिलामाथि आफ्नो प्रभुत्व कायम गरी दमन र शोषण गर्ने सामाजिक ढाँचा तथा रीतिरिवाजको व्यवस्था हो (बटलर, सन् १९९०, पृ. २६) । पितृसत्तामा परिवार लगायत यसका सबै संस्थामा पुरुषलाई बढी शक्ति र अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ । धर्म, संस्कृति, शिक्षा, मनोरञ्जन तथा पारिवारिक कार्यहरूमा सक्रियता र निर्णय गर्ने भूमिका पुरुषकै रहने गर्छ । पितृसत्तामा महिलाको उत्पादन तथा श्रमशक्ति, यौनिकता, प्रजननशक्ति, गतिशीलता, श्रम, सम्पत्ति तथा अन्य श्रोतसाधनमाथि पनि पूर्णतः पुरुषकै नियन्त्रण रहेको हुन्छ (पाण्डे, २०६९, पृ. १३-१५) । पितृसत्ता र यसबाट निर्मित सामाजिकीकरणको प्रक्रियामा लैङ्गिक असमानता प्रबल रहेको हुन्छ ।

सांस्कृतिक रूपमा सामाजिक संरचनामा निर्णायक भूमिकामा रहने पुरुषले नारीलाई विषयका रूपमा नभई वस्तुका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणको पहिलो आधार नै पुरुषमा विद्यमान असीमित शक्ति तथा कार्यकारी नारीभूमिकामा समेत पुरुषको नियन्त्रण नै हो । यसलाई सांस्कृतिक र विचारधारात्मक पद्धतिको रूपमा विकास गर्नका लागि पितृसत्ताको भूमिका सशक्त रहेको छ । पितृसत्तामा लैङ्गिक भेद, दमनको मात्रा र प्रकृति भिन्नभिन्न भए तापनि जुनसुकै स्थान, परिवेश र सन्दर्भमा पुरुष शक्तिसम्पन्न, पूर्ण र प्रधान बनेर प्रभुत्व जमाएर रहेको हुन्छ भने स्त्रीलाई गौण, पराश्रित, शक्तिविपन्न, अधीनस्थ र किनारीकृत अवस्थामा पछाडि पारिएको हुन्छ (भासिन, सन्, १९९८, पृ. ३-६) । पोसाक, खाना, शिक्षाजस्ता कुरामा छोरा र छोरीमा भेद गरिने परम्पराबाट पितृसत्ताको विकास भएको हो । पितृसत्तामा पुरुषको पतिरूप सबैभन्दा बढी हिंस्रक र कुरूप हुने हुँदा लैङ्गिक भेदको चरम रूपमा देखा परेको हो । नारीवादमा सांस्कृतिक रूपमा नारीपुरुष सत्ता र शक्तिसम्बन्धको अध्ययन गरिने विषयको प्रवेश विन्दु नै पितृसत्ता र यसले उत्पादन गरेको ज्ञान हो । जैविक रूपमा नारीमा विद्यमान पुनरुत्पादनको भूमिकालाई कमजोरी मानी गरिएको पुरुषकेन्द्री दर्शन, ज्ञान, संस्कृति र त्यसको विभेदकारी सामाजिक स्वरूप नै नारीवादको अध्ययनको विषय हो । सामन्तवादी सामाजिक निर्मितिभित्र पितृसत्ताप्रधान अध्यात्मवादी समाज व्यवस्था भएको नेपाली समाजमा विद्यमान लैङ्गिक असमानता भएको नेपाली समाजको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत भएका पारिजातका कवितामा पितृसत्ता र यसको सांस्कृतिक स्वरूपको चित्रण भएको छ । पारिजातका कवितामा अभिव्यक्त पितृसत्ताको विषयलाई तलको उपशीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र विश्लेषण

कवि पारिजातका कवितामा पितृसत्ता कविताको भाव, अन्तर्वस्तु, भाषा, उद्देश्य, सारतत्त्वजस्ता कविता तत्त्वका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । पारिजातका कवितामा पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था र त्यसको सामन्तवादी चिन्तनका आधारमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा पुरुषको भूमिकालाई स्थापित र महिमामण्डित गरी नारी भूमिकालाई नगण्य मान्ने परम्परावादी पुरुष सौँच, प्रभुत्व र पुरुष केन्द्रित व्यवस्थाका कारण पुरुषको भूमिका स्थापित र महिमामण्डित गरी नारी भूमिकालाई किनारामा पुऱ्याउने पुरुष सौँचसहित अभिव्यञ्जित भएको छ । उनका कवितामा पुरुष पात्र उच्च वर्गका, सबल, सक्षम, कठोर, आक्रामक, रक्षक, सक्रिय बनेर आएका छन् भने नारी पात्रहरू निम्न वर्गीय, निरीह, कोमल, रक्षिता, परनिर्भर डरपोक, असाहाय देखिन्छन् । पारिजातका कवितामा न्यूनतम

नारीमैत्री बन्न नसकेको सांस्कृतिक अभ्यास अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी उनका कवितामा नारीलाई भौतिक रूपमा मात्र नियन्त्रण नगरी नारीका सोच, अनुभव, अनुभूतिमा समेत पुरुषकै आधिपत्य क्रियाशील हुँदा असमान संस्कृतीकरण अभ्यन्तरीकरण भएका चित्रण गरिएको छ । नारीपुरुष सत्ता सम्बन्धमा पुरुषको यशोगान र भक्तिमा समर्पित हुनेपनि सामाजिक संस्कृतिको चित्रण कवितामा यसरी गरिएको छ :

ऊ त्यो काले काले सिकुटे सिकुटे

रिट्टे सार्की भन्थे

नाउँ नलिनु भन्थे

त्यही हो मैले लोग्ने भन्नु पर्ने

सधैं सधैं माया गर्नुपर्ने

सधैं सधैं उसको कुरा मान्नुपर्ने

उसको लात, बात सबै सहनुपर्ने

लोग्ने भनेको के हो मेरी आमा ?

सङ्गिनी खेल्दा त सबैले लोग्ने रिझ्छन् मात्र भन्थे । (पारिजात, २०७३, पृ. १६८ -१६९)

प्रस्तुत कविताशमा परम्परित पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा नारीहरूको भूमिका र अवस्था निरीह रहने विषय अभिव्यञ्जित भएको छ । कविताशमा नारीको अनुभव, अनुभूति र तिनका सोचलाई सत्तासीन पुरुषले सदैव अपमान, शोषण, दमन र हिंसा गर्ने सामाजिक संरचनाको अभ्यास अभिव्यक्त भएको छ । सामन्तवादी पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा नारीले पतिको नामसमेत उच्चारण गर्न नहुने, पति रूपको देवत्वकरण गर्नुपर्ने यथार्थ उद्घाटन भएको छ । पत्नीले पतिलाई सधैं माया गर्नुपर्ने, उसको इसारामा नाच्नुपर्ने, भनेको मान्नुपर्ने, उसका लातबाट सबैलाई निरीह बनेर सहनुपर्नेजस्ता समाजद्वारा निर्मित भाष्यले पत्नी रूपको दासत्वकरण अभिव्यञ्जित भएको छ । कवितामा नेपाली समाजमा लिङ्गका आधारमा भाले, पोथी संस्कृतिका सम्बन्धमा शक्तिसम्पन्न भई सत्तामा रहेको पुरुषले नारीलाई अधीनमा राख्ने परम्पराको उद्घाटन भएको छ । आर्जित सम्पत्तिका रूपमा भित्रिएका पत्नीहरूले पति रूपले जे गरेपनि सहनुपर्ने सामाजिक सांस्कृतिक भाष्यको निर्मितले कविताशमा अन्तर्निहित पितृसत्ताको वर्चस्व पुष्टि भएको छ । यो अवस्थामा परम्परित समाज व्यवस्थामा अन्तर्निहित लैङ्गिक विभेदको विषयलाई सङ्गिनी खेल्दा पनि नारीहरूले नै पत्नी भनेका पतिलाई रिझ्छन् जात हो भन्दै पितृसत्ताको पक्षपोषण गर्ने भाष्यको निर्माणले नारीद्वारा नारी नै उत्पीडित हुने विषय मुखरित भएको छ । परम्परित पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थामा पुरुष शासकका रूपमा शक्तिशाली भूमिकामा रहने र नारी मानव भएर पनि निरीह प्राणीका रूपमा शासित भइरहनुपर्ने भाष्य निर्माण हुनु पितृसत्ताको उपज हो । पुरुष सत्तामा रहने हुनाले पत्नी पतिको आज्ञापालक भएर रहनुपर्ने, वस्तुसरह कठपुतली भएर नाच्नुपर्ने यथार्थको प्रस्तुतिले पितृसत्तामा कहिले परम्पराका नाममा त कहिले संस्कारका नाममा महिलाका स्वतन्त्रता र गतिशीलताका पक्षहरू पुरुषको नियन्त्रणमा हुने विषयलाई सङ्केत गरेको छ । लैङ्गिक सहअस्तित्वको संस्कृतिले मात्र समाजमा लिङ्गमैत्री परिस्थिति निर्माण हुन सक्ने यथार्थ कविताशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

लोग्नेलाई त मैले जग्गेमा मात्रै देखेकी

टोपीमा लालुपातेको फूल घुसारेर

निधारमा तीनवटा सीतारा टाँसेर

गालामा अलि अलि लाली घसेर

आएको मेरो अध बैँसे दुल्हा

आरन जस्तै अँध्यारो र खलातीजस्तै धुम्रो थियो ।

ए हाँस्नु भएको हजुर त ।

यसको गोडा पखालेको पानी खानू

साँझबिहान यो तेरो देवता हो भनी बूढी बज्यैले भन्दा

घुम्तो भित्र म रोएकी

खै कसरी देखाउ गालामा आँसुको डोब बस्दैन हजुर

पहरामा खहरेको डोब बसेजस्तै (पारिजात २०७३, पृ. १४६-१४७)

पितृसत्तामा नारीलाई जीवन साथी रोज्ने, छान्नेजस्ता लैङ्गिक स्वतन्त्रता, समानता र समताको अवसरबाट सधैं बञ्चित गरिने र पत्नी रूप सधैं पतिरूपको नियन्त्रण र छत्रछायामा उत्पीडित भएर बाँच्नुपर्ने यथार्थ कविताशमा प्रस्तुत भएको छ । पत्नी भैसक्दा पनि आफ्नो पतिलाई चिन्न नसकेको, विवाहका लागि जग्गेमा बस्दा मात्र उसको अनुहार देखेको, अरूले गरेको निर्णयमा बाँच्नुपरेको, विवाहमा नारीलाई वस्तुसरह दान दिएर पठाउने र पूर्ण रूपमा जिम्मेवारीबाट उम्कने तर उसकै प्रभुत्वमा त्रसित भई बाँच्नुपरेको यथार्थ कवितामा प्रस्तुत भएको छ । जस्तोसुकै उमेर, स्वभाव र अवस्थामा रहेको भएपनि अभिभावकले चयन गरेको व्यक्तिलाई पतिका रूपमा स्वीकार्नु पर्ने बाध्यतात्मक अवस्थामा नारीहरू पतिका दास बनेर रहनुपर्ने यथार्थ उद्घाटन भएको छ । पुरुष वा पतिलाई देवताको रूप मानेर पूजा गर्नुपर्ने, गोडाको पानी खानुपर्ने सामाजिक सांस्कृतिक निर्मितिका कारण पत्नी रूप अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, हिंसामा परी पीडित र निरीह भएर बाँच्नु परेको यथार्थ कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ । कविताशमा अधिल्लो पुस्ताले यही लैङ्गिक भेदको संस्कृतीकरण गरी पुस्तान्तरण गर्दा पितृसत्ता हावी भएको यथार्थ पुष्टि भएको छ । यही र यस्तै पितृसत्तात्मक दमन र उत्पीडनका विरुद्धमा नारीवादको विकास भएको हो । पितृसत्ताले निर्माण गरेका यिनै र यस्तै सामाजिक सोचले लैङ्गिक भेदलाई टेवा पुऱ्याएको छ । धर्म, संस्कार, समय, समाज आदिका आधारमा छोरा र छोरीमा भेद गर्ने र नारीले नारी हुनकै कारण समाजमा उत्पीडन भोगेर बाँच्नुपर्ने यथार्थ कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ । रूढिवादी सोच र परम्पराका कारण पितृसत्ताले निर्माण गरेको भाष्यले नारीहरूले आफूले भोगेका पीडालाई समेत सार्वजनिक गर्न नसकेको यथार्थ कविताशमा अनुभूतिका रूपमा आएको छ । हिंसात्मक व्यवहार पितृसत्ताले निर्माण गरेको नारी नियन्त्रणको अर्को रूप हो । कविताशमा नारीका पीडा अदृश्य हुने अनुभव र अनुभूतिलाई आँसुले गालामा डोब पार्न नसक्ने वस्तुतत्त्वका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । नारीलाई जाति, धर्म, सामाजिक सांस्कृतिक परम्परा आदिका कारण प्रचलित कुप्रथाका नाममा नारीहरू बलात्कृत भएर विवशताका आँसु पिएर बाँच्नुपर्ने अनुभव र अनुभूतिलाई निम्न लिखित कविताशमा प्रस्तुत गरिएको छ :

वनपाले र उनका मतियारहरूले मेरो ज्यानसँग

जथाभावी गरे

मेरो इज्जत सबै लुटे

मलाई रताममे पारे

काल नआएकी म मर्न सकिन हजुर

माइती एका देशमा

लोग्ने निम्छो

ठुला बडाको मुख हेरी गाउँलेहरूले मलाई

यहाँ ल्याईदिए हजुर

बाहिर मेरो रक्षे गर्ने कोही छैन ।

मलाई ऊ त्यो झ्यालखाना भित्र राखिदिनुहोस् हजुर ।

झ्यालखाना भित्र । (पारिजात, २०७३, पृ. १५६)

मेलपात गर्दा होस वा घाँसदाउरा गर्दा नारीहरू सुरक्षित रहन नसक्ने पुरुषले हिंसात्मक दृष्टिले हेर्ने र तिनका शरीरलाई जबर्जस्त उपभोग गर्ने यथार्थ कवितामा उजागर भएको छ । पितृसत्तामा पुरुष वा पतिरूप सर्वेसर्वा बनेर केन्द्रमा रहने हुनाले नारीलाई जहाँ पायो त्यही दुर्व्यवहार गर्दा मानसिक रूपमा आघात उत्पन्न भएको भाव कविताशमा आएको छ । सत्तासीन पुरुषले नारीको अस्तित्व र अस्मिता लुटिदिँदा रक्षिता, डरपोक र रुन्चे भएर बाँच्नु परेको यथार्थ कविताशमा अभिव्यञ्जित भएको छ । पुरुषको ज्यादातिका कारण बलात्कृत नारी सार्वजनिक हुन नसकेको यथार्थलाई कवितामा उल्लेख गर्दै नारीमा उत्पन्न मानसिक आघातलाई 'मलाई झ्यालखानामा राखिदिनुस्'

SAHAYAATRA (सहयात्रा), Vol. 8 (1), वर्ष ८ (१), May, 2025

भन्ने अभिव्यक्तिले पुष्टि गरेको छ । नारीहरूले भोग्नुपरेका विभिन्न किसिमका समाजिक सांस्कृतिक हिंसाको कारकका रूपमा पितृसत्ता रहेको भावलाई कविताशमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

हजुर मालिक मेरो बिहे भएको होइन

ढाँटेर के हुन्छ

सौतेनी माईज्यूले उसैको भाइको

सौता हालिदिएकी

मेरी जेठी पिण्ड रोगी

म त काम गर्न आएकी

१५ पुगेर १६ मात्र टेकेकी

ऊ त्यो लालुपातेको फूल जस्तै थिएँ हजुर

यो दमिनीको कत्रो रूप भनी

रूयाल काट्थे बुढा विष्टहरू (पारिजात, २०७३, पृ. १५७-१५८)

प्रस्तुत काव्याशमा परम्परित पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा मानवीय मूल्यमान्यता, व्यवहार तथा सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाले पनि मानवीय मूल्यमा समेत उचनीचको अवस्था सिर्जना गरेको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । पहिचानविहीन पत्नी रूपलाई विभिन्न स्वार्थमा विवाह बन्धनमा बाध्ने र दास बनाउने परम्परा पनि पितृसत्ताको उपजका रूपमा रहेको यथार्थ कविताशमा अभिव्यञ्जित भएको छ । कवितामा उमेर नमिलेपनि बालककालमै आफ्ना नातागोता, आफन्तजनले जबर्जस्ती विवाह गरिदिने परम्परा पनि पितृसत्ताकै उपज भएको अनुभूति प्रस्तुत भएको छ । पितृसत्तामा नारी रूपसौन्दर्यकी धनी भएर रहँदा त्यही रूप नै अभिशाप हुने विषय पनि पन्ध्र पुगेर सोह्र मात्र टेक्दा लालुपातेजस्तै फुलेको अवस्थामा उच्च जातका बिष्टहरूले कामुक दृष्टिले हेरेको अवस्था कवितामा अभिव्यञ्जित भएर आएको छ । जैविक रूपमा फरक रहेका नारीपुरुषलाई यसैका आधारमा पितृसत्ताले विभेदयुक्त व्यवहार गरेको यथार्थ कवितामा यसरी अभिव्यञ्जित भएको छ :

तिमी र म एउटै होइनौं

एक अर्काको पूरक मात्रै हौं

त्यसैले तिमी मेरा थुप्रै अनुभूतिहरूका भागिदार हुन सक्दैनौ

म तिम्रो मृत देहसँग जिउँदै मर्न सक्छु

म तिम्रो सामूहिक बलत्कार खपेर बाँच्न पनि सक्छु ,

तिमीलाई त यसो कहिल्यै भएन ,

तिमीले रजस्वलाको कष्टप्रद क्षण भोगेका छैनौ

तिमीले आफ्नो अस्मिताको जोखिम उठाउनु पर्दैन

तिमीलाई गर्भधारणको अतिशय पट्यारलाग्दो अवाधि थाहा छैन

तिमीलाई प्रसवकालको सीमातीत कष्ट भोग्नु पर्दैन

हो, म तिमीबिना आमा बन्न सकिदैन

तर मैले तिमीलाई बाबु बन्ने श्रेय दिएकी छु

तथापि तिमी त्यो नैसर्गिक मातृत्व बुझ्दैनौ

त्यो मेरो नितान्त ...मेरो अनुभूति हो

तिमीलाई स्वास्नी मान्छेले बलात्कार गर्यो ? (पारिजात, २०७३, पृष्ठ १२७)

जैविक रूपमा नारीपुरुष फरक छन् । यही आधारमा समाज र संस्कारले पनि नारीपुरुषलाई फरक भूमिका प्रदान गरेको छ । फरक भूमिका प्रदान गर्ने क्रममा लैङ्गिक भेद उत्पन्न हुँदा नारी उत्पीडित भएर रहनुपर्ने अवस्थाको कारक तत्त्व पितृसत्ता बनेको छ । कविताशमा प्राकृतिक संरचनाका कारण नारीका अनुभव र अनुभूति पुरुषका भन्दा फरक रहेको भाव आएको छ । पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा नारीलाई घरघरना र इज्जतका नाममा भूमिकाविहीन

तुल्याउने चेतना अभिव्यञ्जित भएको छ । पितृसत्ताले नारीका वैयक्तिक अधिकारमाथि पनि नियन्त्रण गरेको छ । नारीका फरक जिम्मेवारी, भूमिका र अनुभूतिलाई यस संस्थाले अपमानित तरिकाले मूल्याङ्कन गर्ने परम्पराका कारण नारीहरू विभेदित भएर रहनुपरेको यथार्थ कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ । पितृसत्ताकै कारण लैङ्गिक समता र समानता कायम हुन नसकेको यथार्थ कविताशमा आएको छ । पितृसत्ताले पुरुषलाई दिएको अधिकार तथा हालीमुहालीका कारण नारीहरू हरेक क्षेत्रमा प्रताडित भएको यथार्थ कवितामा प्रस्तुत भएको छ । प्रजनन, गर्भपतन, यौनसम्बन्धजस्ता विषयमा भोगेका उत्पीडित अनुभूतिलाई पितृसत्तात्मक वर्चस्वका कारण नारीहरू किनारीकृत हुनुपरेको यथार्थ प्रकट भएको छ । पुरुषका तुलनामा नारीका अनुभूति, भूमिका फरक भएकाले पुरुषलाई शक्तिशाली, पूर्ण र सबल ठान्ने परम्पराले नारीहरू हर क्षण त्रसित भई बलात्कृत हुनुपर्ने, हत्याहिंसा सहन बाध्य हुनुपर्ने परिवेश पितृसत्ताले निर्माण गरेको विषय कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ । पितृसत्तामा पुरुष नै विधायक हुने हुनाले पुरुष शासक र नारी शासित भएर सतीप्रथाजस्ता सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यता स्थापित भएकाले नारीहरू पुरुषका मृत शरीरसँग जिउँदै जल्नुपर्ने यथार्थ कविताशमा प्रस्तुत भएको छ । प्रकृतिले नारीको मातृस्वरूपलाई बढी जिम्मेवारी सुम्पिए पनि पुरुषले त्यसलाई सहज रूपमा स्वीकार्न नसक्नु पनि पितृसत्ताकै उपज भएको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । समाज, संस्कार, धर्म र कानूनमा समेत हिंसा, दमन, अन्याय, अत्याचार भोग्न बाध्य बनाएको यथार्थले कविताशमा पितृसत्ता हावी भएको पुष्टि भएको छ । नारीका जिम्मेवारी र भूमिकालाई सत्तासीन पुरुषले अवमूल्यन गर्नु पनि पितृसत्ताकै कारण हो । पारिजातका नारीवादी कवितामा पितृसत्ताको प्रस्तुति नारीपुरुष सहअस्तित्वको भावसङ्ग सम्बन्धित भएर आएको छ । पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाका कारण मातृत्वको नैसर्गिक अधिकार बुझ्न नसक्दा महिलाहरू समाजिक सांस्कृतिक विभेदमा परेको यथार्थलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

अन्धकार र दुर्गन्धमा पल्किरहेको भुस्याहा कुकुर

तिमीभन्दा म कति पनि टाढा छैन

दिनभर घाममा आड तन्काएर

म तमिस्रै बसेकी छु

आफ्नो लाछी लोम्नेको लात खान

नसोध यो प्रहार

यस प्रहारको त मलाई भोक लाग्छ (पारिजात, २०७३, पृष्ठ ६७)

पितृसत्ताले निर्माण गरेका मूल्यमान्यताले मानवीय मूल्यमा समेत उचनीचको अवस्था सिर्जना गर्दछ भन्ने यथार्थ कविताशमा प्रकट भएको छ । पितृसत्ताको प्रभुत्वका कारण नारी एउटा भुस्याहा कुकुर जस्तै अस्तित्वहीन भएर बाँच्नु परेको छ । स्वास्नी हुनुकै कारण सदैव पुरुषबाट कुटिएर, चुटिएर बाँच्न बाध्य हुनुपर्ने यथार्थ कवितामा प्रस्तुत भएको छ । यस्ता चुटाइकुटाइ खानु उसका लागि निरन्तर प्रक्रिया बनेका छन् । ऊ पति रूपका यिनै प्रक्रियामा अभ्यन्तरित हुनाले पतिका बात र लातको लागि सधैं तयारी अवस्थामा रहेको अनुभूति व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । पितृसत्तामा पुरुष शासकका रूपमा शक्तिशाली भूमिकामा रहने र महिलाले आफ्नो लाछी लोम्नेको लातबाट खाएर अस्तित्वविहीन र पहिचानविहीन अवस्थामा रहनुपरेको यथार्थ कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ :

आफ्नै अन्तरमा उल्ट्यो

सहानुभूति मेरो

तर इन्कार गरे मैले

रून ।

किनकि मलाई थाहा थियो

रक्तहीनहरूका निमित्त आखिर

आँसु नै पो कहाँ हुन्छ र ? (पारिजात, २०७३, पृ. १७६)

प्रस्तुत कविताशमा पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थाले निर्माण गरेका व्यवस्थाका कारण केन्डाबाट टाढा रहेका किनारीकृत महिलाले पीडा भोगेर बाँच्नु परेको यथार्थ पितृसत्ताको उपज भएको सन्दर्भ पुष्टि भएको छ । पुरुष वा

SAHAYAATRA (सहयात्रा), Vol. 8 (1), वर्ष ८ (१), May, 2025

पति रूप कठोर, आक्रमक, पत्नीको अस्तित्वलाई स्वीकार्न नसक्ने र आफ्नो प्रभुत्वलाई दम्भका रूपमा लिने हुनाले पुरुषको आत्मा रक्तहीन हुने विषयको विमर्श भएको छ । मातृत्वसङ्ग सम्बन्धित भावनात्मक सम्बन्धलाई पति वा पुरुष रूपले कहिल्यै बुझ्न नसकेको र सधैं हिंसा, दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार सहेर बाँच्न विवश हुँदा मातृशक्ति पनि कठोर बन्न बाध्य भएको प्रसङ्ग अभिव्यञ्जित भएको छ :

कुन भञ्ज्याङ्गदेखि
कुन अनकन्टार ब्याँसीमा
कुन अचिनारूसँग
अन्माएर लखेटिएको म
मेरी आमै ! कुन जुनीमा भनु म
तिम्रो आँगन टेक्न आउँला ,
मेरा माइती राजै (पारिजात, २०७३, पृ. १६८)

पितृसत्ताले निर्माण गरेका विभेदका विभिन्न रूपहरूमध्ये मुख्य रूप लैङ्गिक विभेद हो । यसमा विवाहजस्ता संस्थाले नारीलाई आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, भौगोलिक हरेक क्षेत्रमा पहिचानविहीन बनाएर राखेको छ । चिनजान नभएको मान्छेसँग छुट्टै भूगोल, समाज र संस्कारमा जीवन बिताउन जानुपर्ने सामाजिक सांस्कृतिक निर्मिति पनि पितृसत्ताकै उपज हो । अपरिचित पुरुषको पछि लागेर वस्तुसरह लखेटिएर नयाँ स्थान संस्कार र भूगोलमा जानुपर्दाको अवस्थालाई कविताको यस अंशमा पितृसत्ताको कारण नारी अस्तित्वहीन अवस्थामा बाँच्नुपर्ने सामाजिक निर्मितको बोध भएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीका बाध्यात्मक अवस्थाका वैयक्तिक अनुभूतिलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रिय आज आत्मसमर्पणको दिन हो,
के मलाई पहिराइदिन्नौ
अश्रुबुँदहरूको माला,
जसका पत्र पत्रहरूको सुगन्धमा
आफैलाई समावेश गर्नु छ । (पारिजात, २०७३, पृ. १६८)

उपर्युक्त कविताशमा सामन्तवादी पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा नारीले पुरुषका निमित्त आत्मसमर्पण गर्नुपर्ने अवस्थाको चित्रण भएको छ । नारी सधैं किनारामा रहने हुनाले नारीले जीवन समर्पणको बदलामा अश्रुबुँदको अपेक्षा गर्नुपर्ने अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसले पितृसत्तामा महिलामाथि गरिने दमनको अवधारणा भएको पुष्टि गरेको छ । परम्परित पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थामा पुरुष शासकका रूपमा शक्तिशाली भूमिकामा रहने र नारी मानव भएर पनि निरीह प्राणीका रूपमा शासित भइरहनुपर्ने भाष्य निर्माण हुनु पितृसत्ताको उपज हो । पुरुष सत्तामा रहने हुनाले पत्नी पतिको आज्ञापालक भएर रहनुपर्ने र वस्तुसरह कठपुतली भएर नाच्नुपर्ने यथार्थको प्रस्तुतिले पितृसत्तालाई सङ्केत गरेको छ । लैङ्गिक सहअस्तित्वको संस्कृतिले मात्र समाजमा लैङ्ग मैत्री परिस्थिति निर्माण हुन सक्ने यथार्थलाई निम्नलिखित कविताशमा प्रस्तुत गरेकी छन् :

बन्धन मेरो बाहुडोरको
तँलाई प्रिय लाग्ने,
बाँध्न खोज्दा आदर्श सूत्रले,
तेरो मुटु फुत्केर जाने ।
अधरमा लालयित तेरो प्रेम
आह्वान गर्दा मेरो आत्मा
तेरो हृदय कम्पित हुने,
सदा मेरै उच्छ्वासमा तँ विलास लुट्न खोज्ने । (पारिजात, २०७३, पृ. १६८)

प्रस्तुत कविताशमा सामाजिकीकरणको प्रक्रियामा पुरुष केन्द्रमा रहने र महिला सधैं किनारामा रहने हुनाले पुरुष हरेक कार्यमा शासक बन्न खोज्ने यथार्थ अभिव्यक्त भएको छ । स्वतःस्फूर्त रूपमा एकआपसमा आदानप्रदान हुने प्रेममा पनि पुरुषले शारीरिक प्रेमलाई महत्त्व दिने तर आत्मिक प्रेमको अपेक्षामा टाढा हुन खोज्ने स्वार्थी प्रवृत्तिलाई शरीर राजनीतिका माध्यमबाट सङ्केत गरेको छ । पितृसत्ताको वर्चस्वका कारण नारीको शरीरलाई उपभोग्य साधनका रूपमा प्रयोग गर्न खोज्ने विलासी प्रवृत्तिलाई कविताले सङ्केत गरेको छ । पितृसत्ताले स्थापना गरेका सामाजिक मूल्यमान्यताका कारण पुरुष सत्तासीन र इज्जतदार हुन खोज्ने हुनाले उसले आफ्नो व्यभिचारी प्रवृत्तिलाई सुरक्षित गर्दछ भन्ने भाव कविताशमा आएको छ । मानव सभ्यताको विकासका क्रममा नारी र पुरुषका बीच भेद उत्पन्न हुँदै जाने क्रममा मानव हितको लागि सिर्जित समाज र सत्ताले नै नारी शरीरलाई वस्तुकरण गरी उपभोग गर्ने यथार्थ कवितामा व्यक्त भएको छ । पितृसत्तामा पुरुषकै हातमा सबै व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी हुने हुनाले पुरुषले आफू अनुकूलको कानून निर्माण गर्दछन् । उनीहरू भोगी, विलासी, स्वार्थी र वासनात्मक प्रेममा रमाउने हुन्छन् भन्ने विषयलाई कविताशले पुष्टि गरेको छ ।

निष्कर्ष

पारिजातका कवितालाई पितृसत्ताका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा परम्परित सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा पुरुष शासक भएर केन्द्रमा रहेको र नारी शासित भएर किनारीकृत हुनुपरेको अवस्था रहेको छ । उनका कवितामा पितृसत्ता कविताको अन्तर्वस्तु, भाव, भाषा, अनुभव, अनुभूति आदिका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित भएको छ । यो समाज व्यवस्थाको एउटा ढाँचा हुनाले यसमा पुरुषको वर्चस्व केन्द्रमा रहेको हुन्छ । पारिजातका पितृसत्ता सशक्त र सबल बनेर आएका गढतिरको ढुङ्गामा, आमाको सम्भना, एउटी स्वास्नीमान्छेको अन्तर्वार्ता, बलात्कृतको बयान, मानुषी, जुठी दमिनीको अभिव्यक्तिजस्ता कवितामा पारिवारिक संरचनादेखि सबै किसिमका सामाजिक संरचनामा पुरुषको प्रभुत्व रहेको छ । यी कवितामा पुरुषमैत्री व्यवस्थाका कारण ऊ शक्तिशाली, स्वतन्त्र, निर्णायक तहमा रहेको छ भने नारी पात्रहरू विभिन्न किसिमका हिंसामा परी शोषित, दमित र उत्पीडित भएर रहेका छन् । यही शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्धमा पारिजातका कवितामा प्रतिरोधी चिन्तन आएको छ । उनका कवितामा पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले कहिले परम्परा, कहिले समाज, संस्कार त कहिले धर्मका नाममा नारीका वैयक्तिक स्वतन्त्रता, गतिशीलता, यौनिकताजस्ता विविध पक्षमा नियन्त्रण गरेको छ । सामन्तवादी पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा पुरुषको वर्चस्वका कारण पत्नी रूप सधैं अधीनस्थ भई बाँच्नु परेको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । पारिजातका कवितामा पितृसत्ताका कारण नारीहरू पुरुषबाट मात्र उत्पीडित नभई नारी नारीबाट पनि उत्पीडन भोग्न बाध्य भएका छन् । पारिजातका उपर्युक्त कवितामा पितृसत्ताले नारीलाई भौतिक रूपमा नियन्त्रण र उत्पीडनमा पाउँदै मानसिक रूपमा अभिघातको सिकार हुन पुगेका छन् । कवितामा पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थामा अभ्यन्तरित पत्नी रूप मानसिक रूपमा उत्पीडन भोग्न तयार रहेका अनुभूति पनि व्यक्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अर्याल, अम्बिका (२०७६). 'समकालीन नेपाली कथामा नारी चेतना'. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथाविमर्श*, ज्ञानु अधिकारी (सम्पा.), नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृष्ठ ३३-७३ ।
- गिरी, अमर (२०७५), 'शब्दचित्रमा पारिजात', *भृकुटी पारिजात विशेषाङ्क*, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. १० १४ ।
- पाण्डे, ज्ञानु (२०६९). *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पारिजात. (२०७३). *पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू*, फिनिक्स बुक्स ।
- Bhasin, Kamala. (1998). *What Is Patriarchy?* (2nd edition). Kali For Women's Publication.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Larner, G. (1986). *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press.